

משה ארנד – מורה, חוקר, איש רוח

גבריאל ח' כהן

אמר ר' יהושע בן לוי משום בר קפרא: כל המוריד דמעות על אדם כשר הקב"ה סופרן ומניחן בבית גניזו, שנאמר (תהילים נו, ט): "נדי ספרתה אתה שימה דמעתי בנאדך הלא בספרתך" (שבת קה ע"ב).

פירושים רבים ניתנו לאמירה זו שמוזכר משה ארנד באחד מהספרדיו. אולי ניתן לומר שה' שומע את דברי הצער וההספד שאומרים אחרי ארונו של אדם יחיד ומיוחד והם גורמים לו נחת רוח בכך שברא את העולם אשר בו מילא אדם שנברא בצלם את שליחותו עלי אדמות בנאמנות מלאה. אכן מיוחד היה משה ארנד – אדם ייחודי בדרכי חייו, בפעולותיו ובאישיותו.

* * *

חייו של משה ארנד הושפעו במידה רבה מהחוויות הקשות שעבר במלחמת העולם השנייה. בגיל שתים עשרה שלחה אותו אמו מפרנקפורט בגרמניה לצרפת כדי לחלצו מהמזוטר הנאצי (אביו נפטר קודם לכן) – ומאז לא ראה אותה עוד. משך שנים עבר בדרום צרפת מבית למוסד וממוסד לבית עד שהצליח לברוח בקשיים רבים לשווייץ, ושם שהה אצל משפחה יהודית עד לאחר סוף המלחמה. בהרצאתו "השוואה: זיכרון אמונה וחינוך" אשר נשא כשנה לפני מותו, בחורף תשס"ח במכללה בירושלים, גילה לראשונה מה שעבר עליו. ארנד כדרכו אינו מתלונן ("איני רואה עצמי כניצול שואה") אלא מנסה להפיק מנוראות המלחמה לקחים חינוכיים ראויים, וביניהם הכרת הטוב לאלה שעזרו לו והשאיפה לשקוד על בניית חברה מתוקנת.

עם בואו לישראל הקדיש את זמנו ללימודים אקדמיים ולשירות צבאי ומאז מילא תפקידים בכירים בחינוך היהודי – תחילה בב"ס חורב בירושלים (שם שימש גם מנהל), במכון גולד לתלמידי חו"ל ואחרי כן באוניברסיטת תל אביב ובאוניברסיטת בר-אילן, שם גם שימש כמנהל ביה"ס לחינוך במשך 4 שנים, ובמכון לנדר (שם שימש דיקן בביה"ס ליהדות).

משה ארנד מילא גם שליחויות חינוכיות שונות בחו"ל – שם גם הכיר את אשתו ברטה לבית גודמן ואתה הקים בית יהודי לתפארת.

עד כאן הביוגרפיה של משה ארנד בראשי פרקים.

1 רשימת כתביו של פרופ' משה ארנד (עד תשנ"ו) נמצאת בקובץ מחקרים במקרא ובחינוך, מוגשים לפרופ' משה ארנד, ד' רפל (עורך), ירושלים תשנ"ו, עמ' 13-18. אהרן ארנד, בנו של משה ארנד, הוציא לכבוד אביו שני כרכים של מבחר מאמרים: פרקי חינוך והוראה – אסופת מאמרים של פרופ' משה ארנד, ירושלים תשס"א (להלן: פרקי חינוך), ופרשנות המקרא והוראתו, אסופת מאמרים של פרופ' משה ארנד, ירושלים תשס"ו (להלן: פרשנות המקרא). מאמרים שיצוינו להלן והודפסו מחדש באחת משתי האסופות האלו נפנה גם אליהן בסוגריים.

במאמר זה ברצוננו לחדור לעולם המחשבה החינוכית-יהודית של משה ארנד אך ורק באמצעות קטעים מספריו ומאמריו שנצטט בהמשך דברינו. כך גם נקיים את מאמר הז'ל: "צדיקים – דבריהם הם זיכרונם" (ירושלמי שקלים ז, ב).

* * *

באחד ממאמריו מחלק משה ארנד (להלן מ"א) את אנשי הרוח לשלוש קבוצות:

ההתעסקות בענייני רוח וההתמסרות להם מתגלמות בשלוש דמויות אנוש: דמות המורה, המקנה ידע לתלמידיו, מפעיל אותם ומעצב את אישיותם; דמות היוצר, המעשיר את האנושות בפרי רוחו, במחקריו או בהגותו, ודמות "איש הרוח" סתם, הקורא ומתבונן, לומד ומפנים, מתעדן ומתעלה, ובלי משים מקרין על סביבתו הקרובה ומשפיע על העולם כולו בעצם הווייתו.²

מ"א גילם באישיותו ובפועלו את כל שלוש הדמויות האלו, וכך העשיר את עולמנו הרוחני והאנושי.

דמות המורה

אין עיקר מטרתנו בבית הספר להרבות מידע, ואין ביכולתנו להוציא מתוכו תלמידי חכמים בקיאים בכל חדרי התורה, אלא מטרתנו היא להרבות אהבת התורה, שיהיו דברי תורה יקרים וחביבים על הלומד, שיראה את האור הגדול הנוגה מפרשניו ומזרח את הפסוקים, שיחם לב תלמידיו לאורם.³ כדי לתאר את עבודתו לקראת המטרה החינוכית שהציב לעצמו נוכל להיעזר בדברים שכתב על ההוראה המחנכת של נחמה לייבוביץ שאתה עמד במשך עשרות שנים בקשרי עבודה וידידות.

למפעלה של מורתנו ראוי, אולי יותר מכל, הכינוי "הוראה מחנכת", וזאת בשל מאפיינים אחדים של דרך עבודתה: יצירת אווירה ותנאים להשתתפות פעילה של הלומדים; הסברה מעולה, המושתתת על אנליזה ועל סינתזה מוקפדות; שכנוע באמצעות ראיות והוכחות הגיוניות; ובעיקר, קשר עם אישי-מופת המפרים את הלימוד ומשווים לו תוקף ועומק מיוחדים. וכל זה – ביושר, בלבביות ובחן. נחמה הבינה, כי החינוך ואמונה, ככל חינוך לערכים, לא יצלח בדרך ההטפה המשעממת, אף לא בדרך האינדוקטרינאציה המטמטמת והמשתקת את החשיבה; אבל הוא עשוי אולי להצליח (כולי האי ואולי!), אם נוצרת אצל החניך הזדהות עם גדולי אמונה כדי הפנמת דבריהם, מעשיהם והתנהגותם. לשם כך דרושה קירבה אישית אל "מאמינים" כאלה, כלומר עניין ורצון לשבת במחיצתם. לעניות דעתי הכרה זו הייתה ביסוד תביעתה ללמוד תנ"ך עם פירושיהם של גדולי ישראל, החל בחז"ל ועד לפרשנים המסורתיים של הדורות האחרונים שכן אין תחליף ללימוד כזה...

לא באנו לנתח כאן את דרך ההוראה של נחמה, אך לא נוכל שלא לציין בקצרה קיום אחדים האופייניים לה: ההתמקדות השיטתית ביחידות מתודיות ברורות, ההקפדה המתמדת על רמה אינטלקטואלית נאותה הן בבחירת הנושאים והן בניסוח הדברים, ניסוח שיש בו פשטות אך גם דיוק ומינוח מדעי,

2 "לאה פרנקל ע"ה", לאה פרנקל, פרקים במקרא ב, ירושלים תשס"ב (פרשנות המקרא, עמ' 227).

3 "מתוך עבודתי עם נחמה", פרקי נחמה, מ' ארנד, ר' בן מאיר וג'ח כהן (עורכים), ירושלים תשס"א (פרקי חינוך, עמ' 63).

הדגמות אך גם הפשטה והמשגה אף הפניה אל יצירות ספרות וספרי מחקר; ומעל לכל התחכום הדידקטי שלא כאן המקום לתארו ולהאירו בפירוט.⁴

במאמרים רבים מתאר מ"א את הדרכים הפדגוגיות הראויות למורה יהודי, על פי רוב בהקשר של דרכי ההוראה של אחד ממקצועות היהדות. אך לעתים התייחס מ"א גם לשאלות עקרוניות הקשורות לעבודת המורה. נציין פה אחת מהן: היחס בין שכל ורגש, ובעניין זה גם יצירת התלהבות אצל התלמידים ללימודי קודש.

קולמוסין רבים נשתברו והרבה דיו נשפכה על היחס שבין שכל לרגש, בין קלסי לרומנטי, בין הלכה לאגדה, בין חסידות למתנגדות, ואפשר להוסיף עוד כהנה וכהנה ברשימה זו של צמדי מושגים, שהאחד בהם מציין את המוגדר והמוסדר הראוי לכיבוש, והאחר מכוון לפתוח פתח לשינוי, לרגש ולדמיון, למה שטמון באדם בכוח ושוואף לצאת אל הפועל, להתפרץ, וליצור; המושג הראשון ניתן לטיפול הטרנומטי, אף-על-פי שבשום פנים אין בו די, השני שייך כולו לאוטונומיזציה, היינו, לעיצוב האישיות האוטונומית, הקובעת לעצמה את דרכה.

הבחנה זו בין רוח לנפש נראית לנו חשובה ביותר: שומה על המחנך להבדיל בין אסטרטגיה חינוכית ומתודולוגיה, שמטרתן להגדיר את הרוח, שאת ערכיה יש להנחיל לדור הבא, לבין מקטיקה ומתודיקה, הקובעות או המציעות דרכים ותחבולות, שבאמצעותן המחנך עשוי להצליח (ולעולם אין ודאות בכך!) במלאכתו זו, בעיצוב הנפש ברוח מסוימת.⁵

בהקשר זה מעניינים וייחודיים במיוחד הם דבריו של מ"א באשר לאופי ההתלהבות שיש ליצור אצל חניכיו:

התלהבות לאהבה וליראה, למצוות ולמעשים טובים, לדיבוק חברים ולקירוב לבבות – מותר לכנותה בשם "שלהבת קודש", והיא נלמדת או נרכשת במקרה הטוב בדרך מימטית, כלומר, על-ידי חיקוי אנשים ונשים, שהלומד מתייחס אליהם גם כיראה וגם בחיבה, ואפילו בהערצה. בשל רמתם ומעלותיהם, הדתיות והמוסריות. ואולם מה שנלמד בדרך של חיקוי אחרים, אפילו הם אנשי מופת גדולים, מן הראוי שיופנם ויותאם לאישיותו של הלומד, שלעולם לא תהיה אוטונומית, כל עוד היא דבוקה גם בהרגליו ותכונותיו של המורה, בדרך הילוכו, בגוני קולו, בסגנונו ובתנועות גופו.⁶

עקרונות חינוכיים רבים קבע מ"א בכתביו ובהרצאותיו, וניתן לומר בבטחה שמ"א נשאר נאמן לעצמו ולהשקפתו אף אם נדרש לשם כך לשחות נגד הזרם. המוכנות לשחות נגד הזרם עצמה הייתה אצל מ"א מרכיב חשוב בגישה חינוכית ראויה.

אם לדבר על חינוך יהודי בקווים כלליים, הרי אני חושב שהדבר הראשון שצריך להדגיש אותו הוא הנכונות לשחות נגד הזרם. השחייה נגד הזרם, כלומר, ההפך של מה שקוראים עדריות או קונפורמיזם. מי שרוצה לחנך לחינוך יהודי בתוך חברה פתוחה גם לאלה שאינם חושבים כמוהו ושאינם תופסים את החינוך היהודי כמוהו, צריך להיות מוכן לשחייה נגד הזרם פעמיים: נגד הזרם החילוני, שאיננו רוצה

4 שם, עמ' 32, 38 (פרקי חינוך, עמ' 62, 68).

5 "על שלושה מאונת ועל שלהבת אש קודש", אקדמות, ניסן תשס"ג (פרשנות המקרא, עמ' 281).

6 שם (פרשנות המקרא, עמ' 283).

בחינוך יהודי, או שאיננו דוגל בחינוך יהודי כפי שאנחנו מבינים אותו וגם נגד הזרם החרדי, שאיננו רוצה בחברה פתוחה.⁷

אהבת התורה והיושר האישי שהיו מלווים בידיעה מקיפה של מקצועות היהדות ובכשרונות מקצועיים זהירים הקנו למ"א מעמד מיוחד בין מורי ישראל.

כל חייו היה מ"א גם חוקר וגם מחנך, אף שהיה מודע בהחלט למתח שבין שני כיווני הוראה אלו, כפי שכתב בדברים על ידידו הקרוב פרופ' מרדכי ברויאר:

במשך כל חייו היה גם מחנך וגם חוקר. אמנם בדרך כלל טוענים שצירוף זה אינו עולה יפה, שכן המחנך חייב לעצב את אישיות חניכו לא רק בתחום הרציונלי, של מסירת ידע והענקת מיומנויות אינטלקטואליות-שכליות, אלא גם בתחום האמוצינאלי, בפיתוח הרגש והאמונה; ואילו החוקר חי מן הספק ולא מן האמונה, מן הספק שהוא מטיל בכל דבר והצורך שהוא רואה לעצמו לבדוק כל הנחה מקובלת ולחקור אותה בלי לשים לב לאמונות.⁸

מעל הכול חייב המורה להיות אדם-מופת לתלמידיו בהתנהלותו. ומה מתאימים הדברים שכתב מ"א על אליעזר שטרן ז"ל גם למעמדו של מ"א עצמו בקרב תלמידיו:

אך לא רק משנתו הייתה סולת מנופח, אלא – למעלה מזה – מערכת יחסיו האנושיים והתנהגותו עם הזולת. לא אוכל לתאר את ההערצה שזכה לה האיש מצד תלמידיו ותלמידותיו, כמה שקד לעודדם בסבר פנים ומתוך קרבת נפש אמיתית. אנו, חבריו לעבודה בבית הספר לחינוך, ראינו בו רב וחבר כאחד, איני חושב שמישהו מאתנו שומר לו ולו שמץ קל ביותר של טינה. הוא היה מכבד כל אדם.⁹

דמות החוקר

משה ארנד עסק – ביסודיות ובהעמקה כדרכו – בתחומים שונים במדעי היהדות ובחינוך יהודי. דווקא לקוראי "מכלול" חשוב לדעת על חיבוריו ומאמריו שבהם סיכם בבירות את שיטתו הפדגוגית-יהודית ואת עקרונותיו הדידקטיים. יש לקוות שסגירה זו תעודד את קוראי "מכלול" לקרוא את הדברים במקור.

אחד הנושאים המרכזיים שבהם עסק מ"א היה המקרא והוראתו. הכותרות של מאמריו בנושא זה תעדנה על גודל תרומתו לתחום זה שהוא כל כך מרכזי בהוראת מקורות היהדות. בכל מוסדות החינוך בישראל ובגולה (גם אלה שאינם מוגדרים כדתיים) סיכם מ"א בבירות את דעתו על בירור המושג "פשוטו של מקרא"¹⁰ וגם רצה "להבין מה בין פשט ודרש ולהשכיל".¹¹ מתוך כך כתב על "פשט ודרש ובעיות

7 "שחייה נגד הזרם, ענווה וסובלנות", החינוך הממלכתי דתי גבולות ומגבלות, הכינוס השנתי החמישי, אדר תש"ס, המרכז לחקר מחשבת החינוך בהגות היהודית שלידי מכללת ליפשיץ, ירושלים תש"ס, עמ' 74.

8 מתוך דברים שאמר משה ארנד באזכרה שהתקיימה באוניברסיטת בר-אילן במלאות שנה לפטירתו של פרופ' מרדכי ברויאר בקיץ תשס"ח.

9 "ר' אליעזר שטרן ז"ל", היבטים בחינוך – מחקרים לזכרו של פרופ' אליעזר שטרן ז"ל, י"א אייזנברג (עורך), רמת גן תשמ"ו, עמ' 9-13.

10 המקרא בראי מפרשיו, ש' יפה (עורך), ירושלים תשנ"ד (פרשנות המקרא, עמ' 9-31).

11 תלפיות תשנ"ט-תש"מ (פרקי חינוך, עמ' 46-60).

האמת בחינוך",¹² על "בעיית הפשט בהוראת המקרא"¹³ ועל "הפשטות המתחדשת ומקומה בהוראה".¹⁴ כאדם שהכיר במרכזיות של פרשנות חז"ל התמודד במאמרים רבים "בפשוטו של מקרא ומדרש ההלכה בתורה"¹⁵ וב"מדרשי הלכה ומקומם בהוראת התורה" – מאמר מקיף אחרון זה הופיע בפרסום שערך יחד עם עמיתו שמואל פוערשטיין, "דרכים במקרא ובהוראתו".¹⁶

כאיש אוניברסיטה הבין שיש לברר היטב את תרומתו של חקר המקרא להבנת המקרא ואת שילובו בהוראת המקרא. הוא בדק את היחסים המורכבים של "אמונה וביקורת בהוראת המקרא"¹⁷ ודן הן ב"חקר המקרא והוראת התנ"ך בביה"ס התיכון"¹⁸ וב"חקר המקרא והוראתו במוסד אקדמי"¹⁹ והן באופן כללי ב"פרשנות התנ"ך המסורתית וחקר המקרא המדעי החדש ומקומם בהוראה".²⁰

חלק ממחקריו של מ"א הופיע בספרו "יסודות בהוראת המקרא",²¹ שם התפרסמו גם מאמרים "מעשיים" כמו "א-ב בטעמי המקרא ומשמעותם הפרשנית" ו"טיפוח הקריאה הנכונה".²² במסגרת ההתייחסות של מ"א למקרא והוראתו יש כמובן להזכיר את מחקריו הרבים בפרשנות ימי הביניים ובראשם הקורס המקיף על רש"י באוניברסיטה הפתוחה (שאותו הכין עם נחמה לייבוביץ) וכן את מחקריו החשובים בפרשנותו של ר' יוסף קארו.

תחום מרכזי אחר של מ"א היה עיסוק בשאלות חינוך והוראה. חלק מדבריו קיבץ בספרו "חינוך יהודי בחברה פתוחה",²³ ואכן בשם הספר ניסה מ"א לכוון להתמודדות עם הבעיות החינוכיות העומדות בפני המורים והמחנכים ליהדות בדורנו. יצוין שבמאמריו מעלה מ"א שאלות נוקבות תוך ניסיון למצוא להן תשובות ההולמות את רוח הדור: "הרהורים על החינוך לאמונה בדורנו",²⁴ "משמעות של הוראת לימודי היהדות בעידן המודרני"²⁵ וכן "המחנך הדתי בתקופה הפוסט-מודרנית"²⁶ הן רק חלק מהכתרות של בירויו היסודיים. מ"א לא נמנע מלהתמודד ישירות (ובישר רב!) עם בעיות אקטואליות כמו "החינוך הדתי והנטייה להחמיר"²⁷ או "בעיות ההסתגרות בחינוכנו".²⁸

ואכן, ככל עבודתו ניסה מ"א להתייחס למצב הקיים ולקדש את החדש. כך עסק – אף שהיה מורה קלסי של הוראה פרונטלית – ביסודיות ב"חינוך לא פורמלי לפי מקורות היהדות".²⁹ ככל ספריו ומאמריו של מ"א ניכר יחסו האמוני העמוק לכל גילויי היהדות, אך כיהודי בעל שאר רוח

12 הגות במקרא, ה (תשמ"ח), עמ' 58–78.

13 דעות, מו (תשל"ז), עמ' 42–54.

14 יסודות בהוראת המקרא, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ח, עמ' 43–68.

15 פרשנות המקרא, עמ' 32–40 (לא נדפס לפני כן).

16 אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ז (פרקי חינוך, עמ' 13–45).

17 דעות, מח (תש"ז) (פרשנות המקרא, עמ' 122–126).

18 דעות, מט (תשמ"ב), עמ' 249–253.

19 פרשנות המקרא, עמ' 147–151 (לא נדפס לפני כן).

20 תלפיות, יב (תשס"א-תשס"ב) (פרשנות המקרא, עמ' 127–146).

21 אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ח.

22 שם, עמ' 93–113 ועמ' 114–129.

23 כרכים, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ס.

24 שם, עמ' 210–230.

25 שם, עמ' 135–196.

26 פרקי חינוך, עמ' 206–218 (לא פורסם לפני כן).

27 המאמר התפרסם בספר החינוך הדתי והנטייה להחמיר, מ' ארנד וא' זלקין (עורכים), ירושלים תשנ"ו, עמ' 66–71.

28 ב"ס חורב בירושלים – שלושים שנה לקיומו, מ' ברויאר (עורך), ירושלים תש"ז, עמ' 22–31.

29 היבטים בחינוך, א (תשמ"ו), עמ' 115–126, והשווה גם חינוך יהודי בחברה פתוחה (לעיל, הערה 23), עמ' 14–125.

וכמחנך אחראי היה מודע לכך ש- *Kedusha is not a paradise but a paradox*, כפי שהגדיר זאת הרב י"ד הלוי סולובייצ'יק שמ"א מצטט – ושברוח דבריו יש לדעתו לגשת למקורותינו. מאמרים רבים של מ"א עוסקים בשאלות הוראה ממוקדות – בעיקר בהוראת הלכה. מ"א פיתח לגבי הוראת דינים שיטה של הצגת שאלות לעיון המרחיב ומעמיק את לימוד הדינים בדרך פעלתנית. כך, למשל, "שאלות בהלכות תשובה לרמב"ם"³⁰ ו"שאלות בהלכות שבת"³¹. תשומת לב מיוחדת יש להקדיש לזמאמרי המקיפים על "הוראת הלכות שבת בבית הספר"³² ו"מבחר דינים ומנהגים לימים הנוראים"³³. בין מאמריו של מ"א ישנם בירורים מתודיים ממוקדים, למשל על "פרשת ציצית – פרשה שכולה חינוך"³⁴, וגם בירורים דידקטיים כלליים כמו "להוראת אגדתא שבתלמוד"³⁵. מ"א עסק בהרחבה גם בהוראת תפילה שבה ראה נושא מרכזי בביה"ס היהודי. יצוין גם שמ"א שלט בארבע שפות על בוריין ופרסם בהן חלק ממחקריו ועיוניו. במיוחד יש לציין את ספרו בצרפתית *Vie Juive* (1976 – מעל 800 עמודים!), ספר הדרכה לאורח החיים היהודי.

דמות איש הרוח

כדי לתאר את אישיותו המיוחדת של מ"א ננסה להביא קטעים שונים מכתביו וביניהם גם דברים שנכתבו בידי מ"א לזכר חלק מעמיתיו שהלכו לעולמם, ובקשר אליהם נוכל לומר: "כל המשבח – שבחו מגולה". על אישיותו הרוחנית של מ"א נוכל לומר מה שכתב על ידי נעוריו, ר' משה קטן:

משה היה איש רוח, וזאת כמובנים אחרים: ידען וצמא לדעת יותר וללמוד עוד מתמיד ובעל שקידה עצומה; עניו ופשוט בהליכותיו, נקי מכל קנאה ו"מפרגן" לכל אדם, מכבד מאוד את רבותיו... אכן בעל ממדים רוחניים עצומים היה משה ובעל אופק רחב, ואף על פי כן לא בז לשום קטנות: לא פעם קיבלתי ממנו מכתב או גלויה או פתק, אף פעם לא מצאתי בהם ולו את הרישול הקטן ביותר... מעולם לא חיפש לא קולות ולא חומרות, כי אם דרך לעבוד את קונו ביושר ובאמת, ברוח נכון ובלב טהור. משה היה איש רוח אמיתי, וזאת בהרבה מובנים: חי חי רוח ולא החשיב את החומר: חיפש כל ימיו דרך להתעלות, להתקדמות רוחנית, להתחנכות ולחינוך אחרים לכל הנשגב והנעלה: לא נתן לשום רוח מנשבת לכוון את דרכו, אלא השתדל ללכת בדרך התורה לפי מייטב הבנתו, לפי גדולת רוחו ורוחב דעותיו.³⁶

אכן, כל מי שבא במגע עם מ"א כמלמד, כעמית, כחבר משפחה – חש שלפניו "איש אשכולות" במלוא מובן המילה, בקי בענפי מחקר וידע רבים. צירוף פורה של ידיעותיו עם אישיותו הייחודית הקרינו עצמה רוחנית אנושית נדירה.

מ"א היה בעל שתי תכונות המאפיינות איש רוח אמת: ענווה וסבלנות. מ"א התייחס לשתי תכונות יסוד

30 מעיינות לימים נוראים, ב, ח' חמיאל (עורך), ירושלים תשכ"ח, עמ' 387–403.

31 שבת לה', י' איזנברג (עורך), ירושלים תשכ"ט, עמ' 99–118.

32 מעיינות שבת, ח' חמיאל (עורך), ירושלים תשל"ד (פרקי חינוך, עמ' 97–134).

33 מעיינות לימים נוראים ב (לעיל, הערה 30), (פרקי חינוך, עמ' 135–167).

34 שמעתין, 100 (תש"ן) (פרקי חינוך, עמ' 80–88).

35 בשדה חמד, ט"ו (תשל"ב) (פרקי חינוך, עמ' 196–205).

36 אבינו וסבנו ד"ר משה קטן, ר"י קטן (עורך), ירושלים תשנ"ז (פרקי חינוך, עמ' 281–286).

אלו בכתביו, ואף מזכיר קשר פנימי ביניהן.

הראשונה היא מידת הענווה במשמעות העמוקה של מילה זו. השבוע נקרא את הפסוק "והאיש משה ענו מאוד מכל האדם אשר על פני האדמה" (במדבר יב, ג), והרבה שואלים: איך יתכן לכנות את משה רבנו כענו מאוד מכל האדם: הוא הכה את המצרי והרג אותו, וירא את העגל ומחולות ויחר אף משה וישלך מידו את הלוחות וישבר אותן תחת ההר, שמעו נא המורים, האנוכי הריתי את כל העם הזה אם אנוכי ילדתיהו כי תאמר אלי שאהו בחיקך כאשר ישא האומן את היונק. הנה עוז, גבורה, תקיפות, קנאות, היכן מצאנו כאן ענוה? משיב הנצי"ב ב"העמק דבר": משמעות ענו היא שאינו חושש לכבודו ולצערו ולא משום שהוא שפל בעצמו, או שאינו מכיר בעצמו שאינו ראוי לזה הצער בהיעדר הכבוד, ענוה איננה שפלות ברך, כפי שהיה סבור רמח"ל במסילת ישרים, אלא משמעותה היא שהוא מתנהג בלי חשש על כבודו. מי שמתנהג לפי עקרונותיו, לפי החוקים שהוא מאמין בהם, לפי השיקול האובייקטיבי של מה שצריך לפעול בסיטואציה זו או במצב זה הוא הענו. אין הוא פועל לפי יצרים ותאוות, נטיות, תשוקה, ואפילו לא לפי רצונו, אלא הוא פועל לפי עקרונות ענייניים. באסכולת הפסיכולוג שטרנגר הבחינו בין שני סוגים ראשיים של בני אדם: הראשון, der ichhafte Mensch, בעל האנוכי, האגוצנטרי. השני, der sachliche Mensch, הפועל לפי העניין, לפי מה שמתחייב מן הסיטואציה. הענו הוא הטיפוס הענייני.³⁷

הסובלן האמיתי אדם ענייני הוא, המוכן לתת לכל אדם את מידת הכבוד שהוא ראוי לה, בלי לוותר במלוא נימה על דעותיו, אמונותיו, עמדותיו וערכיו, בניגוד למה שחושבים רבים, אין התביעה לסובלנות סותרת את עקרונות החינוך היהודי הדתי, אלא, להפך, חינוך זה לא ייתכן כלל בלי סובלנות המעוגנת באהבת הרע והמבטאת בין השאר בחובת ההתחשבות בצרכיו, ברגשותיו ובחולשותיו. הסובלן אינו פועל לפי גחמות אישיות, אף לא מתוך מגמה להשתלט על בני אדם אחרים. ואותה "סובלנות יהודית" שניסינו להתוות את קווייה על פי קורות תלמודיים ורבניים, פירושה התנהגות מבוקרת ואצילה, מאופקת ומנומסת דרך עיקרון, ואפילו על חשבון הנוחיות הגופנית והנפשית. יש ונזכרים בה מאמץ אדיר להבליג, ייסורין וסבל של ממש, שהמונח העברי "סובלנות" אכן רומז אליהם אל נכון. גישת הסובלן למתרחש ולמה שקורה לו היא גישה עניינית, היא המאפיינת את האדם הענו ביחסו אל בני אדם, היינו בעל אותה הענווה שאין בלעדיה לא שמירת מצוות נכונה ולא יראת שמים עמוקה.³⁸

ענווה וסובלנות ירדו כרוכים לעולם – ומ"א היה לנו מורה דרך בשניהם.

בחיפוש אחר אינדאל חינוכי מתאר מ"א שלוש דמויות יסוד שעליהן ניתן להעמיד את האינדאל החינוכי היהודי, ונראה שבאישיותו ייצג מ"א בנאמנות את שלושתם:

תלמיד-חכם הוא היודע תורה, לומד תורה ואישיותו מעוצבת לפיה, תפקידו איננו לחשוף את האמת, שכן האמת גלויה מראש ומצויה בתורה, זו שבכתב וזו שבעל פה. משימתו הגדולה היא למסור את התורה ולהעבירה, לפתח את משמעותה לדורו ולדורות הבאים אחריו (במזרח אירופה לא היה בפי העם שבח נעלה יותר מן הקביעה שפלוגי "קען לערנען" = יודע ללמוד).

37 לעיל, הערה 8, עמ' 13.

38 "סובלנות יהודית – כיצד", חינוך יהודי בחברה פתוחה (לעיל, הערה 23), עמ' 100.

צדיק הוא מי שלעתיד לבוא בשעה שיתייצב בפני בית דין של מעלה יימצא זכאי. הצדיק שומר מצוות – כלומר את כל המצוות, עשה ולא תעשה, בין אדם למקום ובין אדם לחברו, חובות העשייה וחובות הלבבות: הוא ממלא חובתו ומשכין סדר הרמוני בחייו.

חסיד הוא הנוהג לפנים משורת הדין, וכל אשר יעשה אינו מתוך שהכניע את הנפש הבהמית שלו, אלא מתוך איזו קרן-שפע של ספונטניות: החסיד הוא נדיב שופע אהבה, אינו תובע מאומה מאחרים, אלא אומר "שלי שלך ושלך שלך" (אבות ה', י').³⁹

שלושת העקרונות – ידיעת תורה, שמירת מצוות וחסידות – מצטרפים לכדי "יראת השמים היהודית", והם מהווים את תמצית האידיאל החינוכי-הדתי.

בכל אחת משלוש הדמויות האלה ניתן להכיר את משה ארנד ז"ל וסגולותיו. מעל הכול ניתן לומר על מיודענו משה ארנד ז"ל שבכל דבריו ובכל מעשיו נשאר תמיד נאמן לעצמו ולאמת הפנימית שלו – תכונה שציין בדברים שאמר לשבחו של יונה עמנואל:

לכל לראש אציין את מידתך להקפיד בעת ובעונה אחת על נאמנות גמורה – נאמנות לתוה"ק ואף לכל אדם ולכל ענין שראוי להיות נאמן לו – ועל יושר גמור בבחינת "דובר אמת בלבבו", דהיינו שאינו דובר אלא את האמת שבלבבו.⁴⁰

נסיים מאמר זה בחלק משירו של ח"נ ביאליק "יהי חלקי עמכם",⁴¹ שיר שציטט מ"א במאמרו לזכרה של חוקרת המקרא לאה פרנקל ע"ה. שירו של ביאליק מבליט את מה שהדגשנו בתחילת מאמרנו: משה ארנד חיבב בדרכי חייו את התורה ואת האמונה עם כל אלה שנפגשו אתו, והיה אדם שהורגש באישיותו שנברא בצלמו של מי שאמר והיה עולם.

יהי חלקי עמכם, ענני עולם, אלקי נפש,
 רקמי חייכם פסתר, צנועי הגות ועליה,
 חלקים נעלמים, ממעטי דברים ומרבי תפארת...
 עבר ונרע סביבכם באפס יד ובלי-כונה
 את-האמונה ואת-הטהר, הרעפים מכל-ישותכם...
 פיקם לא-ביע גדלות וכפכם לא-תיצר כמות...
 לא-יד לכם במערכות חוים ולא-נתלה בבהתי משפית,
 ואולם חייכם – מיטב חיוונכם, ותפארתכם – עצם היותכם;
 אתם השומרים הנאמנים לעולם אלהים בעולם!⁴²

39 "בחיפוש אחרי אידיאל חינוכי", חינוך יהודי בחברה פתוחה (לעיל, הערה 23), עמ' 13–14.

40 מתוך מכתב של משה ארנד ליונה עמנואל שהתפרסם בהמעין, טבת תש"ע, עמ' 86.

41 "יהי חלקי עמכם", אב תרע"ה, ביער מאלין, כל כתבי ח"נ ביאליק, תל אביב תשל"א.

42 "לאה פרנקל ע"ה" (לעיל, הערה 2) (פרשנות המקרא, עמ' 232).